

SOSYO PEDAGOJİK AÇIDAN
OSMANLI'DA EĞİTİM FAALİYETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

*Osman SEZGİN**

Herhangi eğitim sistemini anlayabilmek için evvela söz konusu eğitim sistemini doğuran felsefi, tarihi, siyasi, ve kültürel yapıları bilmek gerekir¹. Nitekim bir aile veya bir millet çocuğunu yetiştirirken takdir edilir ki kendi dünya görüşüne göre hedef gösterir ve ona göre yönlendirir. Fert açısından durum böyle olunca devletler açısından da bu ölçü geçerli olsa gerektir. Yani her devlet kendi siyasi yapısına, dünya görüşüne, geleceğe bakış açısına göre vatandaş yetiştirmek için program hazırlar ve ona göre sistem kurar. Nitekim "Eğitim programı bir kültür ölçüsüdür" diyen Koopman herhalde bunu belirtmek istese gerek.² Bütün bunlar, kuruluşunun 700. yılını idrak ettiğimiz Osmanlı Cihan Devleti için de geçerlidir. O halde Osmanlı Devleti'nin eğitimini anlayabilmek için, eğitim sisteminin alt yapısını oluşturan dini, siyasi, felsefi ve kültürel hususlara bir nebze de olsa temas etmek faydalı olacaktır.

"Türkler, tarih sahnesine çıkışlarından beri, Şamani ve İslam çağlarında, tek bir Allah'a bağlı bulunmuş; Tanrının mümtaz bir kavmi olduklarına ve O'nun kendilerini koruduğuna, kağan ve sultanlar Allah'ın cihan hakimiyetini kendilerine ihsan ettiğine bu sebeple de dünya nizamını kurmağa memur bulduklarına inanıyorlardı.³ Bu inanın bir devamı olarak Osmanlı sultanları, efsanevi cihan fatihi Oğuz Han neslinden gelmekle ve destana göre yaygın olarak Oğuz boyları arasında en yüksek mevki olan Kayı kabilesine mensup bulunmakla iftihar ediyor ve hakanlık veya sultanlık hakkının kendilerine aidiyetine inanıyorlardı.⁴ İslam öncesi var olan Tanrının kamçısı olma düşüncesi İslam'la birlikte yeryüzüne adaleti hakim kılma, zulmü yok etme ve hürriyeti temin etme vazifesi ile memur olduklarına iman Osmanlılarda Nizam-ı Alem düşüncesine dönüşmüştür.

Dini ve siyasal açıdan var olan bu düşünceler günümüz eğitim programcılarının da kabul ettiği "eğitim programı geleceğe yönelik olmalıdır"

* Yard. Doç. Dr. Marmara Üniv. Atatürk Eğitim Fak. Eğitim Bil. Bl

¹ Bkz. İrfan Erdoğan, *Çağdaş Eğitim Sistemleri*, Sistem Yay. İst. 1998, 3. Baskı, s. 7-16.

² Fatma Varış, *Program Geliştirme*, Ank. Üniv. Yay., Ank. 1978, 3. Baskı, s. 17.

³ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Nakışlar Yay., İst. 1979, 3. Baskı, s. 59. Ayrıca bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi yay., İst., 7. Baskı, 1991, s. 236-244; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen yay., Ank., 2. Baskı, 1979, s. 212

⁴ Osman Turan, *a.g.e.*, s.351

ilkesiyle örtüşmektedir. Söz konusu inanışlar örgün ve yaygın eğitimin her noktasında kendisini hissettirmiş ve etkisini göstermiştir.

İçinde buldukları coğrafi şartlar, geçimlerini temin için konar-göçerlik, hayvancılık avcılıkla meşgul olmaları ve sık sık komşuları olan Çinlilerin saldırılarına uğramaları da Türklerin eğitim yapılarına etki eden hususlardandır.

Türkler devlet olarak geniş bir coğrafi alana yayılmış olmaları sebebiyle geniş halk kitlelerini idare edebilmek için iyi yetişmiş elemanlara sahip oldukları devlet mekanizmalarının iyi işlemeden anlaşılmaktadır. İyi yetişmiş yöneticilerin eğitildikleri elbette bir müessese olmalıdır. Öte yandan meydanlara dikilen kitabeler eğitim ve öğretimin varlığı ve kalitesi hakkında bize bir fikir verebilir. Ne var ki bunların muhtevaları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Yukarda ifade edilen hususlardan İslam öncesi Türlerde eğitim ve öğretim faaliyetinin varlığı ve kalitesi tesbit edilebilir.

Sosyal, ahlaki ve imani açıdan İslam öncesi inanışlarıyla İslam inancı arasındaki yakınlık Türklerin İslam'ı kolay kabul etmelerini ve Türkler arasında İslam'ın çabuk yayılmasını temin etmiştir.⁵ Türkler müslüman olduktan sonra İslam'ın bayraktarı olmuş ve İslamı mezhep ve kavim taassubundan kurtararak cihana yayma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bunun bir neticesi olarak İslami naslardan ilme ve alime verilen değerleri öğrenen Türklerin ve dolayısıyla Osmanlıların eğitim müesseselerinde İslami nasların etkisi açıkça görülür olmuştur.⁶

Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'ye yaptığı vasiyetinde "...Baskıya ve gaddarlığa değil, kültür ve adalete yer vererek dünyayı aydınlat. ...Bilginlere değer ver. ...Devletlerin dayanağı adalettir. Bu sebeple hukuk bilgisi olanları yanından ayırma. Herkese aynı derecede nazik hareket et. ...Tebanı nasıl koruyacağını devamlı surette incele..."⁷ diyerek ilme hukuka, liyakat, ahlak ve çalışmaya ne denli ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Ayrıca bu açıklamalardan fethin bilimle beraber yürütülmesi gereğini telkin ettiğini anlıyoruz ki bu da Osmanlı'nın ilme verdiği değeri bir başka açıdan teyit etmektedir.

⁵ Bkz. Hikmet Tanyu, *Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Boğaziçi yay.İst.1986,

⁶ Bu konuda bkz. *Kur'an*, 96,1-5; 2,30-33; 3,18

⁷ Lord Eversley, *The Turkish Empire from 1288 to 1322*, Lahore Kashmare, Bazar,1952 s.19 (Fatma Varış, a.g.e. naklen s.137)

Yukarıdaki açıklamalardan Osmanlı eğitim sisteminin temelini teşkil eden sosyal, siyasal, tarihi, dini ve felsefi hususlara ait ölçüleri bir nebze de olsa tesbit edebiliriz. Osmanlı eğitim sistemi, yukarıdaki tesbitleri hayata geçirebilmek için iki ayrı bölümde organize olmuştur. Birisi yaygın eğitim, ötekisi ise örgün eğitimidir.

A. Yaygın Eğitim

Yaygın eğitimin, cami, tekke, zaviye, gençlik teşkilatı, esnaf teşkilatı gibi müesseselerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Özellikle askeri teşkilatın ve esnaf teşkilatının kurulurken tasavvufi menşeli olduğunu ifade etmek konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Yani yeniçeri ocağının kuruluşunda Hacı Bektaş-ı Veli'nin ve esnaf teşkilatının organizasyonunda Ahi Evran'ın fikir ve düşünceleri merkezi oluşturmuştur.⁸ "Bu sebeptendir ki hiç bir devir ve devletin inkişafında görülmemiş bir hadise olarak Osmanlı Devletinin kuruluş ve yükselişinde tasavvuf tarikatleri, şeyhler, veliler, babalar ve dervişler birinci derecede rol oynamıştır. Osman Gazi ve haleflerinin etrafı din adamları Türkmen babaları ve evliya ile dolmuş; daha ilk günde Osmanlı akınları gaza mahiyetini almış ve bir gaziler devleti kurulmuştu. Böylece Türkistan'da başlayan, Selçuklular, Danişmentliler devrinde gelişen ve genişleyen gazilik ananeleri daha derin bir iman ve hayatiyetle canlanmıştı. Türkmenlerin mücadele gücüne İslam mefkuresi ekleniyor; Müslüman gazileri ile Türklerin Alpları birleşiyor ve bu ikinci zümre de tamamiyle dini bir hüviyet kazanıyordu. Osmanlılar ve gaza yapan Türkmenler artık her tarafta alimlere medrese, şeyhlere zaviye ve imaret inşa ediyor; ilim ve tasavvuf tam bir imtizaç haline gelmiş bulunuyordu."⁹ Böylece milletle devlet kucaklaşıyor ve halkın eğitim faaleti veya yetişkinlerin yetiştirilmesi gerçekleşiyordu. Kısacası mülk-ü millet ve diyn-ü devlet ifadesi hayat bulmuş oluyordu.

B. Örgün Eğitim

Osmanlılarda örgün eğitim sıbyan mektepleri ve medreseler olmak üzere iki bölümde incelenebilir. Adından da anlaşılacağı gibi sıbyan mektepleri ilk öğretimi, medreseler ise yüksek tahsili ifade eder veya oluşturur desek yanlış ifade etmiş olmayız. Bunlara ilave olarak yönetici yetiştir-

⁸ Bkz. Abdülkadir Sezgin, *Bektaşilik*, Sezgin Neş., İst., 1991; İlhan Şahin, "Osmanlı Devrinde Ahi Evran Zaviyesinin Hususiyetine Dair Bazı Mülâhazalar ve Vesikalar", *İst. Esnaf ve Sanatkarlar Birliği*, İst. 1986, s. 159-164

⁹ Osman Turan, *a.g.e.* s.357-358

mek için kurulmuş bulunan enderun mektebi ve padişahların bir anlamda kendilerini yetiştirmek ve geliştirmek için oluşturduğu huzur derslerini de ifade edebiliriz.

a. Sıbyan (Sübyan) Mektepleri

Çocuklar anlamına gelen bu kelime Osmanlılarda ilk eğitim ve öğretimin yapıldığı müesseseye verilen isimdir. Bu okullar çeşitli zamanlarda darü't-ta'lim, Darü'l-ilim, muallimhane; inşa edilen malzemeye ve yere istinaden de taş mektep, mektephane, mahalle mektebi gibi isimlerle anılmıştır.¹⁰

Sıbyan mekteplerine ait yazılı ilk ders programını Fatih Sultan Mehmed'in oğlu 2. Bayezit'in vakfiyesinde buluyoruz. Söz konusu vakfiyeden "...ve muallimhaneyi dahi talim-i eytam ve evlad-ı fukara için vakfetti ki onlara mektephanede muallim ve halife olanlar talim-i kelam-ı kadim ve Kur'an edeler ve bir salih hafızı kelamullah ve namazın erkanın ve şeraatin bilir ve sıbyan talimine münasib ve ka'dir kim ise muallimhanede eytamdan ve sıbyan-ı fukaradan otuz nefer oğlancıklara yevm-i cumadan gayri günlerde mushaf-ı kerime baka, Kur'an-ı menid okuta ve kema yenbeği öğretre ve bildire ve mazileri ve geçmiş derslerin dinliye ve namaza müteallik nesneleri okuta ve bildire ve te'dibe muhtaç olanları şer'i eyleye ve hizmetinde daim ciddi sa'y eyleye ve destur verecek zaman vakfın ruhu için ve kabul-i tilavet-i eytam için dua ettire ve bir salih hafız kim ise anda kalfa ola, sıbyan okutmakta ve bildirmekte ve mazilerin dinlemekte ve te'dibe muallime daim muavenet eyleye"¹¹ cümleleriyle biz sıbyan mektebinin programı hakkında bilgi edinmekteyiz. Söz konusu vakfiyeden sıbyan mekteplerinde okumayazma, Kur'an, namaz, ilm-i hal gibi dini bilgilerin yanı sıra dört işlem ve edeb öğretildiği anlaşılmaktadır.

Sıbyan mekteplerinde görev yapan öğretmenlere muallim ve yardımcı-sına kalfa denilmekte ve mektebin vakfiyesinde bunların yevmiyeleri gösterilmektedir.¹²

Sıbyan mektebinde hoca olabilmek için bilgi açısından yeterli olmanın yanı sıra aynı zamanda mahallesinde şeref ve haysiyetiyle tanınması ve hatta avam arasına girip oturarak dedikodulara karışmamış olmasının da aranması günümüz açısından fevkalade dikkat çekici olse gerektir.¹³

¹⁰ Bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Kültür Yay., İst., 1977, I-II, s.82-96

¹¹ Osman Ergin, *a.g.e.* s. 83

¹² Cahit Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İst. 1976, s. 19

¹³ R. Ekrem Koçu, "Sıbyan Mektepleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, İst. 1966, 1/2

Fatih Sultan Mehmet Medrese teşkilatını kurarken Eyüp ve Ayasofya'da açtığı iki medresede sıbyan mekteplerinde öğretmenlik yapacaklar için ayrı dersler koydurmuş ve bu dersleri görmeyenleri sıbyan mekteplerinde öğretmenlikten men etmiştir. Bunlar arapça gramer, edebiyat, mantık, muhasebe, usul-i tedris (ders programı), kelim, riyaziyat ve hendese idi.¹⁴ Ne varki Fatih'in bu kadar önem verdiği ilköğretim öğretmeni diyebileceğimiz sıbyan mektebi muallimliği daha sonraları ciddiyetini kaybetmiştir. Yani medreseden mezun olmak kafi görülmuş, Fatih'in ek olarak okutulmasını zorunlu tuttuğu dersler dikkate alınmamıştır.

Özetle ifade edecek olursak: 13 .Yüzyıldan itibaren ilk öğretim anlamında eğitim veren sıbyan mektepleri Osmanlılarda gelişerek varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı sıbyan mekteplerinin en önemli ve en mükemmel özelliği bu okulların halk çocukları için kurulmuş olmasıdır. Eğitimdeki bu sosyalleştirme hiç bir devirde, hiç bir toplum tarafından bu olgunlukta gerçekleştirilmemiştir. Nitekim, 16. yüzyılda Osmanlı Cihan Devletinde seyyah olarak bulunmuş bir Fransız gezgini her köyde mektebe rastlamış ve ilk tahsilin Osmanlılarda Garp memleketleriyle mukayese edilemeyecek kadar yoğun olduğunu gördüğünü hayretle ifade etmiştir.¹⁵

Halk çocuklarının eğitimi Avrupa'da yüzyıl kadar bir zaman önce hala bir problem teşkil ediyordu. Daha önceleri ise Avrupa'da eğitim ancak yüksek sınıf çocuklarının yararlanabileceği bir şekilde özel çevreler tarafından yürütülüyordu. Avrupa'da fakir çocuklar için yapılan okulların ilki 1774 te Heinrich Pestalozzi tarafından büyük zorlukların yenilmesiyle gerçekleştirilebilmiştir. Bu okulun kuruluşuna kadar olan zaman içinde Charlemagne (735-834) devrinde ilk örneğine rastladığımız saray okulları, orta çağda başlayıp günümüze kadar devam eden manastır okulları, çocuğun evde özel öğretmenlerle yetiştirilmesi şeklindeki bir eğitimin sistemleştirilmiş olan eski İngiliz kolejleri dışında okul konusunda Avrupa'dan alınacak başka örnek yoktur.¹⁶

Öte yandan "Osmanlı sıbyan mekteplerindeki eğitim sistemi bazı yönleri ile çağdaş eğitimcilerin (Jean Paul Friedrich Richter 1863-1925, Heinrich Pestalozzi 1746-1827, Rudolf Steiner 1861-1925, John Dewey

¹⁴ H. Ali Koçer, *Türkiyede Modern Eğitimin Doğuşu*, Uzman Yay, Ank.1987, s. 7

¹⁵ Cahit Baltacı, *a.g.e.*, s.19

¹⁶ Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, Ank. Üniv. D. T. C. Fak. Yay. Ank. 1980, s. 255

1859-1952) mimarların ve sosyologların (Sosyolog Hans Paul Bahrdt 1918) ortaya attığı eğitim prensipleriyle uygunluk göstermektedir. Osmanlı eğitim sisteminin çocuk psikolojisi ve pedagojisine uygun yanlarının ise tesadüfi olmadığını kabul etmek gerekecektir. Sıbyan mekteblerinin bugün dahi örnek alınabilecek özellikleri kazanmasında, o devir toplumu içinde çocuğa verilen önem rol oynamıştır. Sıbyan mektebi eğitim sistemi ile modern pedagojik anlayış arasındaki paralellikte en önemli faktör, Osmanlı şehirlerindeki fevkalade geliştirilmiş mahalle yapısı olmuştur.¹⁷

b. Medreseler

Arapça "derese" kökünden gelen "medrese" kelimesi ilim öğrenilen yer anlamında ve genel olarak da sıbyan mekteblerinin üstünde eğitim ve öğretim yapılan yüksek tahsil müesseselerini ifade etmektedir.

Osmanlı medreseleri bir çok kurumda olduğu gibi Selçuklulardan alınarak geliştirildiği ifade edilmektedir.

Osmanlı Devletinde ilk defa Orhan Gazi 1331 yılında İznik'te bir medrese kurmuş ve dönemin meşhur alimlerinden Davut el Kayseri'yi müderris tayin etmiştir.¹⁸

Medreselerin, genellikle dershane ve etrafında yeter kadar var olan öğrencilerin kalabileceği, günümüzdeki yurtların görevini yapan, hücreler ile bunların yanı sıra tesis edenin anlayışına ve mali gücüne göre imaret, kütüphane, hamam, cami vs. den oluşan bir külliye şeklinde yapıldığı elde edilen verilerden anlaşılmaktadır.

Örgün eğitim kurumu olan medrese ile yaygın eğitim kurumlarından olan caminin bir külliye içerisinde yanyana bulunması aydın ve halk çatışmasını ortadan kaldıran en önemli bir öge olmaktadır. Şöyle ki medresede ders veren müderris vakti gelince camilerde vaaz ederek halkı irşat etmektedir. Böylece geleceğin aydını olan öğrencilerle halkın, entellektüalizm adına bilgi aydıkları kaynak aynı olduğu için aralarında bir derece farkı olmakta ve fakat mahiyet farkı oluşmamaktadır. Zaten aydınlı halk aynı kültürü paylaşmalı ama elbetteki aydın (münevver) halkın bir adım önünde olmalıdır. Hatta aydın, milli kültürü iyice bilmeli, zevk almalı; zevk-ı selim, akl-ı selim ve kalb-i selimini milli kültüre göre oluşturmalı ve ondan sonra diğer kül-

¹⁷ Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İst. 1996 s. 178. Halis Ayhan, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Eğitim Kurumları*, T.D.V. Ankara'da 27-28 Aralık 1999 da sunduğu ve henüz basılmamış tebliğinden iktibasla naklen.

¹⁸ Cahit Baltacı, *a.g.e.*, s. 15.

türlerden de zevk alma hakkını elde etmelidir ki buna Ziya Gökalp tehzip demektedir.¹⁹

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin bir çoğunu biliyoruz. Mesela, Arapça dilbilgisi kurallarını kapsayan ve sarf nahiv adı verilen gramer; fikir ve muhakemeyi işleyen, usul ve kanunlarına riayet edildiği takdirde zihni hatadan koruyan, fikrin doğru veya yanlışlığını ayırmaya vasıta olan mantık; aslı matematiğe dayanan ve miras hesaplamalarını kapsayan feraiz, inanca ait meseleleri metafizik ve tabiat ilimlerinden de istifade ederek isbat eden, bir anlamda islam felsefesi diyebileceğimiz kelam; Arap lisanına ait ifade üstünlüğünü konu alan belağat; islam dininin yaşanmasına ait meselelere çözüm bulan hukuk bilgisi anlamında fıkıh gibi dersler bunlardan bazılarıdır.

Medreselerde psiko-pedagojik açıdan zihni fakültelerin (cognitif yapının), hafızanın, dikkatin, muhakeme ve mukayesenin geliştirilmesine yönelik programların uygulanması ve derslerin okutulması dikkatleri çekmektedir.

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin pek çoğunu verilen icazetnamelerden, kitaplardan ve hocaların hayat hikayelerinde bahsedilen ihtisas alanlarından bilsek bile söz konusu eğitim kurumlarının müşahhas bir ders programını tesbit edip sunabilmek mümkün gözükmemektedir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi buralarda okunan ders kitapları ile ilgili umumi bilgilere ulaşmak pekala mümkündür.

Öğretim yöntemleri açısından Osmanlı medreselerinde sınıflar yirmi kişiyi geçmeyecek ölçüde tanzim edilmiştir. Sınıf geçme yerine -günümüzde de bir ara uygulanan ders geçme gibi - kitap geçme sistemi uygulanmıştır. Dersler sık sık karşılıklı müzakerelerle pekiştirilmiş ve nihayet medrese yakınındaki cami veya mescitlerde tatbikatı yapılarak uygulamalı hale getirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında söz konusu yöntem günümüzdeki tıp, eğitim ve ilahiyat fakültelerindeki uygulamayla örtüşmektedir.

Osmanlı medreselerinde merkez medrese olmamıştır. Merkezde olan daima hoca olmuştur. Bu bir anlamda bizim okullarımızda uygulamaya koyup ve fakat mekan, öğretmen, bütçe vs. gibi hususların yetersizliğinden dolayı başarılı olunamayarak uygulamadan kaldırdığımız kredili sistemi çağrıştırmaktadır. Nitekim günümüzde bile hala özellikle yüksek lisans ve doktora talebeleri kendilerini hocalarına nisbetle tanıtıyor; veya bizler dok-

¹⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Kültür Bak. Yay. Ank.1986,s.141-143, Yayına Hazırlayan Mehmet Kaplan, Ayrıca bkz. Orhan Türkoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Kültür Bak. Yay. Ank. 1987, s. 185-187.

tora yapmış birisi hakkında o filan hocanın yanında yetişmiş diye kanaat beyan ediyoruz.

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı medreseleri de gaye ve gördüğü hizmetler bakımından birbirinden farklılıklar göstermiştir. Bunları umumi ve ihtisas medreseleri olmak üzere iki ana gruba ayırarak incelemek mümkündür. İhtisas medreseleri; dar'ül hadis, tıp medreseleri ve dar'ül kurra olarak isimlendirilmiştir.

Medresede okuyabilmek için veya medreseyi bitirdikten sonra yükselmek için herhangi asalet veya doğuştan gelen bir üstünlük söz konusu değildi. Kaabiliyetli, liyakatli ve ahlaklı olan herkes, kaabiliyeti nisbetince yükselbilirdi. Yani Osmanlılarda Avrupa'da olduğu gibi feodal bir sistem ve aristokrasi değil, tam tersine meritokrasi hakimdi.

Bu durum Alman devlet adamı Busbecq'in de dikkatini çekmiştir.²⁰ Günümüzde Almanya'da hala eğitim sisteminin seçicilik ilkesine dayanmakta olduğu ve bu konu hakkında tartışmaların devam ettiği dikkate alınınca ahlak, çalışma ve liyakat esaslı meritokrasinin asırlar önce Osmanlılarda uygulanması, insan ve insan hakları adına aradaki farkı çok güzel ortaya çıkarmaktadır.

c. Enderun Mektebi

Osmanlı Cihan Devleti için yönetici yetiştirmek üzere saray teşkilatı içinde yer alan bir eğitim kurumudur.

Hıristiyan ailelerden devşirilen küçük çocuklar önce Türk ailelerin yanında yetiştirilir, sonra bunlar askeri alanda hizmet etmeleri için acemi oğlanlar kışlalarında veya devlet hizmetlerinde çalıştırılmak üzere Enderun'da eğitime alınırlardı. Ancak iddia edildiği gibi bu sistemin uygulanışında "zor ve baskı kullanıldığına dair tek bir vesika yoktur."²¹

1608 yılında İstanbul'da yaşamış olan Venedikli diplomat Ottavio Bon bu konu ile ilgili olarak şunları yazmıştır: "Saray mektebinde uygulanan program barbar insanların değil, fakat fazilet ve disipline yer veren insanların programıdır. Saray okuluna girildiği andan itibaren çok iyi bir eğitim uygulanmaktadır. Her gün, öğrenciler devamlı surette, iyi ve uygun davranışlar kazanmak için duyu organlarının disiplini, askerlik eğitimi ve İslami

²⁰ Osman Turan, *a.g.e.*, s. 344.

²¹ Muallim Mehmet Emin Bey, "Tarihçe-i Tarik-i Tedris", *İlmiye Salnamesi*, İst. 1334, s. 644.

bilgilerini , özetle zihin ve bedeni ilgilendiren bütün faziletleri öğrenmektedirler."²²

Fransız tarihçi Michel Baudier "Türk milletinin bu kadar kalkınmasına şaşmamak gerek, zira Türkler, büyük sayıda genç içinde en istidatlı ve yetenekli, elite-seçkin olanları seçmeyi çok iyi biliyorlar. Bu seçtiklerinde mevcut doğal yetenekleri eğitim yoluyla geliştirmek suretiyle bunları şerefli birer insan haline getiriyorlar... Bu gençlerin eğitiminde uygulanan metodlar Türklerin barbarlıkla ilişkileri olmadığını göstermektedir."²³ diyerek Osmanlı eğitim sisteminin insani, medeni ve pedagojik olduğunu ifade itiraf etmiştir. Hatta ailelerin kendi çocuklarını söz konusu eğitim sistemi içerisinde yetişmesini temin için bizzat kendilerinin öne atıldıkları tesbit edilmiştir.

Buradan yetişenler ehliyet ve liyakatları ölçüsünde devletin en yüksek makamlarına kadar yükselebilmişlerdir.²⁴ Osmanlının bu insan yetiştirme anlayışı, yukarıda ifade edilenlerin yanı sıra içlerinde Busbecq, Lybyer gibi Batılı pek çok ilim adamı ve tarihçinin de açıkça belirttiği gibi , bütün devletlerin tarihinde görülen en başarılı ve en adaletli bir öğretim sistemi olarak görülmektedir. Osmanlı devlet adamları içinde mevkilerini "cesaret ve liyakatından başka bir şeye borçlu olan tek adam yoktur. Türkler arasında asalete ehemmiyet verilmiyordu. Bir şahsa gösterilen hürmet onun vazifesinde gösterdiği kaabiliyetle ölçülürdü."²⁵ Bu anlayış ve uygulama sonucu en sade vatandaşın yetenekleri doğrultusunda ve aldığı eğitim seviyesine göre devletin en yüksek noktasına kadar yükselmesi, eğitimin en temel ilkelerinden biri olan dikey hareketliliğin ve meritokrasının uygulandığının en temel göstergesidir.

c. Huzur Dersleri

²² Bkz. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge Harvard Üniv. Press, 1941 (Fatma Varış, a.g.e. s. 137 den naklen).

²³ Michel Boudier, *Historie Generale de Serrauel et de la Cour de Grand Sergneur, Empereur des Turcs*, Paris, 1624, s. 114-119 (F. V., a.g.e. s. 137 den naklen).

²⁴ Stanford Shaw, *Osmanlı İmp. ve Modern Türkiye*, e yay., İst. 1982, s. 168, (ter. M. Harmancı).

²⁵ Halide Edip, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İst. 1955, s. 33-34.

Osman Gazi zamanında başlayan, Orhan Gazi döneminde devamlı olarak yapılan ve Sultan III. Mustafa devrinde resmileştirilen bir eğitim faaliyettir.

Genellikle padişah, şehzadeler ve saray erkanının iştirak ettiği söz konusu eğitim faaliyetinin Ramazan ayında yapıldığı vesikalardan anlaşılmaktadır.²⁶

Dersler sarayda padişahın huzurunda yapıldığı için bu ismi almıştır. Dönemin tanınmış alimleri günün şartlarını da dikkate alarak konuları seçer, konu ile ilgili ayetleri tesbit eder, tefsirini yapar ve dinleyici olarak katılan diğer ilim sahipleri de sorularıyla derse iştirak ederlerdi.

Gerilemeye Doğru :

Sosyal yapı bir vücut gibidir. Nasıl ki vücudun bir yeri rahatsız olunca diğer organlar bundan etkilenirse; sosyal yapıda da bir kurum bozulmaya başlayınca diğerleri de tabii olarak bundan müteessir olacaklardır. Söz konusu bu durum Osmanlı Cihan Devleti için de elbette geçerlidir.

Devlet olarak Osmanlının gerilemesi evvela zihniyette başlamış ve kendini zihniyette göstermiştir. Nitekim her sosyal olay veya değişiklik takdir edileceği üzere evvela zihniyette başlar ve asıl değişiklik zihniyette olur. Bilahere bu nesnelere intikal eder. Osmanlı Devletinde de durum böyle olmuş ve bu hal padişahından alimine kadar her yerde kendini gösterir olmuştur. Bu meseleyi biraz daha açacak olursak misal olarak, gerilemenin ve çöküşün sebebini eğitimde arayan III. Mustafa'nın Batı'dan çeşitli ilim adamları getirip okullar açmaya çalışırken, diğer yandan da münecimlerden yardım isteyerek kötü gidişi durdurmanın mümkün olacağını sanma gibi paradoksal yapı içerisine girmesi söylenebilir. Sultan III. Mustafa Prusya Kralı II. Frederik'in başarılarını askerinin iyi yetişmiş olmasına hamletmez. Bilakis Avrupa devletleri arasında cereyan eden yedi sene (1756-1763) muharebeleri esnasında bunların en küçüğü olan Prusya'nın bu zaferini o, hadiseleri ve meş'um yıldızların tesirini önceden görüp haber veren münecimlerin bir eseri olarak kabul eder. Bu batıl inanışın sevkiyle de Ahmet Rasim Efendi'yi Prusya Kralının nezdine elçi göndererek ondan üç münecim ister. Frederik'in sefîre verdiği cevap, şarkla garp arasında daha o vakit belirmiş olan zihniyet ve görüş farkı bakımından önemli olduğu kadar bizdeki zihni gerilemenin de en bariz bir göstergesi sayılabilir.²⁷ " İyi bir orduya sahip

²⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İst.1309, VII, 84.

²⁷ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İlah. Fak. Yay. İst. 1994, s. 130

olmak, sulh zamanında harbe derhal girebilecek bir şekilde onu talim ettirmek, hazineyi dolu tutmak. İşte benim üç müneccimim. Başkalarına malik değilim. Dostumuz padişaha böylece bildirmenizi rica ederim.²⁸

Bir zamanlar miras hesaplarını yapabilmek için feraiz ve riyaziyyat okuyup, uzayla ilgili ziyeleri yazıp, ilk mikrobu ve çiçek aşısını bulanların torunları ve aynı zamanda Baron de Tott'un açacağı bir riyaziyyat (matematik) mektebini kendi cehillerine ima farzederek itiraz edecek kadar hassasiyet gösterenler söz konusu okulda hoca olabilmek için yapılan imtihanında bir üçgenin iç açılarının toplamı üçgenine göre değişir diyecek kadar cahilleşmişlerdi.²⁹

Gerilemede zihniyetin ve dolayısıyla eğitimin nasıl etkilendiğini anlatması bakımından Ahmet Cevdet Paşanın Maruzat'ına müracaat edelim:

Rumi 1273, Miladi 1857 yılında, İstanbul tersanesinde "Fethiye" adlı "bir kalyon-u hümayun" inşa edilmiştir. Bütün devlet ricali toplanmış, denize indirme töreni için Sultan Abdülmecit'in gelmesini bekliyorlar. Tam bu sırada kalyon "kendü kendüye hareketle" kızaktan kayıp denize iner. İnerken de bir kaç işçiye çarpar, ölümlerine sebep olur. Bundan sonrasını Cevdet Paşa'dan nakledeyim:

"İstanbul kadısı olan Tekfurdağı müftisi-zade efendi, geminin kendiliğinden hareketine bir mana veremeyüp ve zihninde kalyonu melekler indirmesine karar verüp, bunu yanındaki zevata söyledi. Zürefadan biri de:

-Evet bu kalyonu melekler indirmiş olmak muhtemeldir. Lakin işin içine şeytanda karışmış olmalı ki bir kaç kişinin helakine badi(sebep) oldu der"

Cevdet Paşa, eskiden Osmanlılarda kalyonların üst kısımlarının denizde yapıldığını, Fethiye'nin üst kısımlarının ise daha kızaktayken tamamlandığını, halatların bu ağırlığı çekemediği için koptuğunu, geminin bu yüzden "kendü kendüye "hareket ettiğini, Hoca Efendi'nin ise budan bihaber olduğunu belirterek şunları yazar:

"İşte tarik-i ilmiye kibarının ekserisi o zaman böyle gülünç olacak söz söyleyip çok yerlerden duçar-ı istihza olurlardı."³⁰

²⁸ Mümtaz Turhan, *a.g.e.*, s. 131

²⁹ Mümtaz Turhan, *a.g.e.* s. 130

³⁰ Cevdet Paşa, *Maruzat*, Çağrı yay., İst. 1980, s. 3-4 (Taha Akyol, Bilim ve Yanılgı, Milliyet Yay. İst. 1997, s. 11'den naklen).

Misalleri daha da çoğaltmak mümkün. Fakat asıl mesele Osmanlı Devletinin yükselişinde sosyal, siyasal, ilmi, dini ve tarihi sebepler eğitim kurumlarının teşekkülünde nasıl önemli bir misyonu üstlendiyse; gerileme döneminde de aynı alanlarda aynı disiplinler olumsuz yönde etki etmişlerdir.

Bunun bir neticesi olarak Osmanlılarda askeri ve teknik okullar, darülfünunlar, medreselerin ıslahı gibi faaliyetler yapılmaya başlanmış ve hatta bir zihniyet olarak garplılaşma esas alınmış ise de, işin esası hala kavranmamış olsa gerek ki bir türlü muasır milletler seviyesine çıkamadık.